

(८) :मध्यप्रदेश :

भारतातील विस्ताराने प्रचंड असलेला प्रदेश. अनेक धर्मांच्या संस्कृतीचे केंद्र आहे. अनादीकालापासून जैन संस्कृतीचे मध्यप्रदेश माहेर घर आहे. सुकोशल, अवंती, मालवा, बुंधेलखंड आदि विशाल विभागात प्राचीन काळी जैन राजे राज्य करीत होते. वेळोवेळी प्रदेशात जैन साहित्य, विशाल मंदिराची निर्मिती झालेली आहे. पूर्वेकडे जबलपूर खजुराहो उत्तरेकडे सोनगिरी ग्वालेर या ठिकाणी विशाल मंदिर समूह आणि पश्चिमेकडे सिध्दवरकुट चूलगिरी उज्जैन असे प्राचीन सिध्द क्षेत्रे आहेत. संपूर्ण मध्यप्रदेशातील जैन मंदिराची शिल्प कला अप्रतिम आहे. जैन साहित्यकारानी विदीशा, सागर, इन्दौर, उज्जैन या ठिकाणावरून जैन साहित्याची निर्मिती केलेली आहे. संपूर्ण प्रदेश निसर्ग सौंदर्याने नटलेला असून इतर रम्य क्षेत्रे सुध्दा मध्यप्रदेशामध्ये आहेत.

सिध्दक्षेत्र - मुक्तागिरी

मार्ग: सोलापूर अमरावती सडकमार्गे ५०० कि.मी आणि सोलापूर महाराष्ट्र एक्स.ने बडनेरा स्टेशन रेल्वे मार्गे नागपूर बोगीने अमरावतीला येऊन परातवाडा ५२ कि.मी. व मुक्तागिरी परातवाड्या पासून १६ कि.मी. आहे. सातपुडा पर्वत श्रेणीमध्ये वनश्रीने नटलेल्या अशा डोंगर कपारीमध्ये मुक्तागिरी सिध्दक्षेत्र आहे. या क्षेत्रावरून साडेतीन कोटी मुनी मोक्षास गेले यास मेढगिरी असेही म्हणतात टेकडीच्या पायथ्याशी भव्य असे जैन मंदिर असून त्यात मुलनायक भ. आदीनाथ व भ.महावीर व भ. बाहुबली यांच्या मूर्त्या विराजमान आहेत. पर्वतावर एकूण ५२ जिनालये असून त्याचे मार्ग क्र.५० यात्रेकरूसाठी दिलेले आहेत. दोन्ही पर्वत श्रेणीमध्ये शंभर फूट उंचीचा एक धबधबा असून ते दृश्य अप्रतिम आहे. ५२ जिनालयामध्ये अनेक तिर्थकरांच्या भव्य अशा प्रतिमा असून यात्रेकरूंना प्रत्येक मंदिराचे

दर्शन घेत असताना आत्मशांतीचा अनुभव येतो. अशी वंदता आहे की जलप्रपाताच्या बाजूस मंदिरावर कधी कधी केशराचाही वर्षाव होतो. अत्यंत रमणिय असे हे क्षेत्र आहे.

सुविधा: पायथ्याशी अनेक धर्मशाळा असून भोजनाची सोय उपलब्ध आहे.

क्षेत्र- सिवनी

मार्गः नागपूर- इलाहाबाद सिवनी हे जिल्ह्याचे ठिकाण आहे. शिवाणी येथे ४ जैन मंदिर असून मंदिरातील जिनप्रतिमाचे सिंहासन अत्यंत कोरीव असून विलोभनीय असे आहेत. पहिल्या व दुस-या मजल्यावर अनेक मंदिर समुह आहेत. मंदिराच्या समोरच एक भव्य सुवर्ण लेप दिलेला रथ पहावयास मिळतो चारित्र्य चक्रवर्ती या महानग्रंथाचे लेखक विद्वान सुमेरूचंदजी दिवाकर यांची जन्मभूमी आहे.

सुविधाः धर्मशाळा आहेत.

अतिशयक्षेत्र- जबलपूर (मढियाजी)

मार्गः नागपूर पासून २५१ कि.मी. महामार्गावर हे एक महत्वाचे धार्मिक आणि औद्योगिक शहर आहे शहरात एकूण ४६ जैन मंदिर असून त्यातील हनुमानताल विभागातील जिनमंदिर अत्यंत कलापूर्ण आणि भव्य आहे.

लॉर्डसगंज मधील मंदिर ही दर्शनीय आहे. जबलपूरच्या राणीपाद उपविभागात मढियाजी क्षेत्र आहे मुख्य महामार्गाच्या बाजूलाच रमणीय अशा पहाडावर अनेक धार्मिक मंदिर आणि वास्तु आहेत. संपूर्ण संगमरवरी दगडातून निर्माण केलेले नंदीश्वर मंदिर असून ते काचकामाने सुशोभित केलेले आहे. पहाड चढून गेल्यावर ३४ जिनमंदिर असून त्यापैकी पिसनहारीचे मंदिर पुरातन आहे. आचार्य विद्यानंदी मुनींच्या प्रेरणेने २४ तिर्थकराच्या मूलवर्णाप्रमाणे सातशय मुर्त्या आहेत.

आख्यायिकाः एक वृद्ध स्त्री धान्य दळून थोडा थोडा पैसा जमवून एका मातीच्या भांड्यात ठेवत असे. पैसे जमल्यावर तिने मंदिराचे बांधकाम सुरू केले व अशा रितीने मंदिराची निर्मिती केली म्हणून या स्थानाला मढियाजी म्हणतात.या ठिकाणी गुरुकुल वसतिगृह, उदासीन

आश्रम आणि ग्रंथालये आहेत. संपूर्ण डोंगर बगीचा व अनेक वृक्षांनी सुशोभित केलेला आहे. रात्री प्रकाशात हे दृश्य विलोभनिय दिसते.

भेडाघाट: जबलपूर पासून ९ कि.मी. अंतरावर तेवर गावाजवळ नर्मदा नदीचे निसर्गरम्य असे धबधबे आहेत. ते सर्व संगमरवरी आहेत ते सर्व रसंगमरवरी दगडांच्या कड्या कपारीतून असल्यामुळे अत्यंत विलोभनिय दृश्य दिसते.

सुविधा: मढीयाजी क्षेत्राच्या पायथ्याशी विशाल धर्मशाळा सर्व सुविधांनी युक्त आहेत.

अतिशयक्षेत्र - खजुराहो

मार्ग: मध्यप्रदेश दत्तरपूर जिल्ह्यामध्ये असून जबलपूर पासून १५० कि.मी आणि सतना रेल्वे स्थानकापासून ५० कि.मी. प्रसिध्द असे ऐतिहासिक स्थान आहे. येथे विमानतळ आहे.

मूर्तिकलेसाठी आणि मंदिर शिलासाठी विश्वविख्यात असे ऐतिहासिक आणि पर्यटक स्थळ आहे. येथील बहुतेक मंदिर ९ व्या शतकातील चंदेल आणि राष्ट्रकुट राजानी निर्माण केलेले आहेत. या ठिकाणी ३२ जैन मंदिर असल्याचे सिध्द होते पैकी पार्श्वनाथ, आदिनाथ आणि शांतीनाथ मंदिर प्रसिध्द आहेत. पार्श्वनाथ मंदिरचे शिल्प अत्यंत भव्य व सुंदर असून आदिनाथ मंदिर आणि शांतीनाथ मंदिर ही भव्य आहेत. शांतीनाथ मंदिरातील १२ फूट उंच असलेली खडगासन प्रतिमा मनोहर आणि शांतीदायी अशी आहे. शाहु शांतीप्रसाद जैन यांचेद्वारे एक अधुनिक कला संग्रह व जैन वस्तु संग्रहालय पाहण्यासारखे आहे.

प्रेक्षणीय स्थळे: खजुराहो मंदिर समुह जागतिक किर्तीचे असून भारतातील अत्यंत श्रेष्ठ असे मुर्ती कला मानली जाते. चंदोढ राजाकडून बांधलेले कंधारिया मंदिर अत्यंत विशाल व दर्शनीय आहे. येथील शिल्पकला मनोहरी व स्त्रीसौंदर्यानी नटलेली असून अत्यंत सुंदर व सजीव चित्रीकरण मंदिरात आढळते.

सुविधा: जैन धर्मशाळा सर्व सुविधायुक्त आहे.

क्षेत्र- सागर

मार्ग: इंदोरहून सागरला सडकमार्गे आणि दमोह वरून ७० कि.मी. अंतर आहे. सागर येथे जैनधर्मीयांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. या ठिकाणी एकूण १२ जिनालय असून मंगलगिरी येथे करोडो रूपये खर्च करून एका विशाल मंदिराचे बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. ९ टन वजनाची भ. महावीराची विश्वविख्यात पितळी मूर्ती दर्शनीय आहे. पूज्य गणेशप्रसादजी वर्णी स्थापित वर्णी विद्यालय आणि स्मारक आहे. या ठिकाणी गुरुकुल असून भाग्योदय तीर्थ नावाचे अनुसंधान केंद्र आचार्य विद्यानंदजी महाराजांच्या प्रेरणेने निर्मिलेले आहे

सुविधा: सर्व सोयीनीयुक्त धर्मशाळा आहेत.

अतिशयक्षेत्र- आहारजी

मार्ग: टिकमगड बळदेवगड रोड पासून १५ कि.मी. पुलिया पासून ५ किमी मदनसागर जवळ स्थित आहे. या महत्वपूर्ण क्षेत्राचा इ. सन १९८४ साली घनदाट झाडीमध्ये शोध लागला या ठिकाणी पंचपहाडी अनेक सिध्दटोक आहेत. या क्षेत्रावर २१ फूट उंच अशी भ. शांतीनाथाची मूर्ती पाषाणांत कोरली आहे. त्याचे दोन्ही बाजूला ११ फूट उंच भ. अरहनाथ भ. कुथुनाथ मुर्त्या आहेत. २४ तिर्थकराच्या मंदिराची रचना असून भूगर्भात मंदिर आहे. या क्षेत्रापासून १ कि.मी. अंतरावर ५ पहाडावरच्या मंदिरात चरण पादुका आहेत.

आख्यायिका: अनेक महिने उपोषण असलेल्या मुनींना यक्षिणीकडून आहार दिला गेला, म्हणून आहारजी म्हणतात. या ठिकाणी कधी कधी वाद्य व नृत्यांचा आवाज येत असतो. या ठिकाणी गुरुकुल, वसतिगृह व संग्रहालय आहेत.

सुविधा: अनेक धर्मशाळा आहेत.

अतिशयक्षेत्र- पपौराजी

मार्ग: ललीतपूर स्टेशन पासून ४० कि.मी. आणि टिकनगड वरून केवळ ५ कि.मी. अंतरावर आहे. पौराणिक युगातील पंपापुरी ज्या ठिकाणी रामाची पंपा सरोवराजवळ हनुमानांशी भेट झाली. पपौरा आज बुंधेलखेडमधील विख्यात अतिशय क्षेत्र मानले जाते. प्राचीन व आधुनिक असे ९ शिल्प केलेले जिनमंदिरे आहेत. एकूण १०८ जिनमंदिरे या नगरात आहेत. मानस्तंभ, मेरुरथ रचना असून विविध रचनेचे अप्रतिम मंदिर आहेत. विशेष दर्शनीय असे एका बंदिस्त आवारामध्ये (१) चौबिसी (२) चंद्रप्रभू मंदिर (३) नवनिर्मित असे बाहुबली मंदिर गोलाकार रचनेत असून १५ फूट उंच भ. बाहुबलीची सातिशय मूर्ती आहे. जैन विद्यालय, वसतीगृह व नवनिर्मित मंदिराचा समुह असल्याने खूप समाधान वाटते.

सुविधा: ५ अतिथीगृह आहेत.

सिध्दक्षेत्र-द्रोणागिरी

मार्ग: छत्तरपूर-सागर-कानपूर सडक मार्गावरून बडा-मलहारा बस मार्गाने ७ कि.मी अंतरावर हे क्षेत्र आहे. प्राचीन फ़लडोही -बडगाम वर्तमान सेंधमा गावाजवळ अत्यंत रमणिय अशा गोलाकार पहाडामध्ये २४ भव्य जिनालय आहेत. पहाड चढण्यासाठी एकूण २३२ पाय-या आहेत. प्रत्येक मंदिराला क्रमांक दिलेला आहे. मंदिर क्रमांक २८ मधील गुंफेत गुरुदत्त मुनीराजांचे चरणपादुका आहेत. पहाडावर अनेक जिनमूर्त्या सातिशय आहेत. पर्वताच्या पायथ्याशी श्यामल पर्वताच्या पायथ्याशी श्यामली नदी किनारी उष्ण व थंड पाण्याचे झरे आहेत. एकूण २४ जिनालय आहेत. पैकी भ. आदिनाथांची ५ फूट पद्मासनातील प्रतिमा मनोज्ञ आहे. या ठिकाणी उदासिन आश्रम आहे.

सुविधा: अनेक धर्मशाळा आहेत.

सिध्दक्षेत्र- सोनागिरी (स्वर्णगिरी)

नंग अन कुमार सुजान, पांच कोडि करु अर्ध प्रमाण ।।

मुक्ती गये सोनागिरी शेष ते बंदो त्रिभुवनपती ईश ।।

मार्ग: बेंगलोर न्यू दिल्ली कर्नाटक रेल्वेने सोलापूरहून झांशी येथे उतरून झांशीमार्गे ३७ कि.मी. दूर अंतर.

नंग अनंग मुनीसह ५ कोटी मुनी सोनागिरीवरून मोक्षास गेले. यालाच स्वर्णगिरीही म्हणतात. हे क्षेत्र हजार वर्ष प्राचीन आहे. पहाडाच्या पायथ्याशी २२ जिनमंदिर व पहाडावर ७७ जिनमंदिर, १३ चरणपादुका, ५ क्षेत्रपाल स्थान आहेत. पायथ्याच्या मंदिरातील मूलनायक अरहंनाथाची प्रतिमा अत्यंत सुंदर असून मंदिर क्रमांक १६ मध्ये सुध्दा कलात्मक काच काम केलेले आहे. पहाडावर तीर्थवंदनेस जात असता मंदिर क्र.१ पासून मंदिर क्र.७७ पर्यंतचा रस्ता टाईल्सनी सजविलेला असून बाजूने बगीचा केलेला आहे प्रत्येक मंदिरात मूलनायक भंगवंताचे नाव त्याचे अर्घ्य व मंदिर क्रमांक लिहलेले आहेत. पर्वत शिखरावरील मंदिर उल्लेखनिय आहे. (१) नेमिनाथ मंदिर क्र.१ (२) चंद्रप्रभू क्र.६ (३) मंदिर क्र. १६ भ. महावीर (४) मंदिर क्र. ३४ क्षेत्रपाल मंदिर (५) मंदिर क्र. ५२ भ. महावीर येथिल मुख्य मंदिर, मंदिर क्र. ५७ भ. चंद्रप्रभूची साडेनऊ फूट उंचीची खडगासन प्रतिमा असून अत्यंत दर्शनीय व सातिशय आहे. मुर्तीवरची नजर ठरत नाही. मंदिराचे आवार भव्य असून भ. बाहुबलीची मूर्ती आणि जवळच मुनीचे चरणपादुका आहेत. भ. बाहुबलीची मूर्ती अतिभव्य मानस्तंभ आहे. मंदिर क्र.६९ ला एक गोलाकार कुंड असून ते सदैव उत्तम जलाने भरलेले असते. पहाडावरील चोहोबाजूनी मंदिर पाहिल्यास आत्मशांती मिळते.

सिध्दक्षेत्र : पावागिरी- उन

सुवरण भद्र आदिमुनी चार, पावागिरी वरशिखर मॅझार ।

चेलना नदी तीरकेपास, मुक्ती गये बंदो नित तास ।।

मार्ग : म. प्रदेशाच्या खरगोण शहरापासून १५ कि.मी. आणि इंदोर महामार्गावरील जुलवानियापासून ३० कि.मी. अंतरावर आहे. चेलना नदी काठी हे सिध्दक्षेत्र आहे. या ठिकाणावरून न सुवर्णभद्र आदीमुनी मोक्षास गेले.

आख्यायिका : सम्राट वल्लाल याने १०० मंदिर निर्माण करण्याचा संकल्प केला होता परंतु १ उने झाल्याने ९९ मंदिरेच निर्माण झाली म्हणून त्यास १उन फ़दन्ट उंच आणि भ.कुंथुनाथ आणि अरहनाथ यांची ८ फ़दन्ट मुर्ती विराजमान आहे. जवळच स्वर्णभद्र मुनीचे चरण पादुका आहेत. नवनिर्मित भ. महावीर जिनमंदिर आणि विशालधर्मशाळा गावाच्या मुख्य सडकेवर आहेत.

सुविधा : अनेक सोयोनयुक्त धर्मशाळा मुख्य सडकेवर आहेत.

बडवानी

मार्ग: मुंबई आग्रा महामार्गावर धुळ्यापासून १५० कि.मी. जुलवानियापासून २० कि.मी. अंतरावर हे क्षेत्र आहे.

बडवाणी या ठिकाणी एक भव्य असे जिनमंदिर असून अनेक तीर्थकरांच्या सातिशय प्रतिमा आहेत. मंदिराच्या बाजूस सर्वसुविधा युक्त धर्मशाळा आहेत.

सिध्दक्षेत्र- चुलगिरी बावनगजा

बडवानी बडनगर सुचंग, दक्षिणादिशी गिरी चुल उंतग ।

इंद्रजित अरु कुम्भजु कर्ण, ते वन्दौ भव सागर तर्ण ।।

मार्ग: बडवाणी पासून ११ कि.मी. अंतरावर पहाडातून पक्क्या रस्त्याने क्षेत्रावर जाता येते. सातपुडा पर्वत शृंखलेत ४००० फ़दन्ट उंच असे पुरातन चुलगिरी क्षेत्र आहे. धर्मशाळेतून सडकमार्गे पायी किंवा वाहनातून २ कि.मी. अंतरावर उंचुग अशा पहाडामध्ये ८४ फ़दन्ट उंच भ.

आदिनाथांची विशाल प्रतिमा आहे. बावणगज उंच असल्याने बावणगज असे सुध्दा नाव दिले जाते.

आधुनिक काळात १९९१ मध्ये आचार्य विद्यासागरजी यांच्या प्रेरणेने मुर्तीचे जिर्णोध्दार होऊन वज्रलेप करण्यात आलेला आहे. पहाडाच्या पायथ्यापासून ९८८ पाय-या चढून मुख्य चुलगिरीचे विशाल मंदिर दिसते. मंदिरात भगवान मल्लिनाथ आणि भगवान चंद्रप्रभूंच्या मुर्त्या असून रावण पुत्र इंद्रजित व भाऊ कुंभकर्ण येथूनच मोक्षा गेल्याचे उल्लेख आहे. या ठिकाणचे मंदिराचे काम अत्यंत सुबक व रम्य असे आहे. मंदिराच्या पायथ्याशी १८ जिनालय असून एक मानस्तंभ, स्वाध्याय मंदिर निसर्गरम्य असे स्थान असल्याने आल्हादायक वाटते.

सुविधा: जुने व नवीन धर्मशाळा सर्व सुविधानी युक्त व भोजन व्यवस्था उत्तम आहे.

अतिशयक्षेत्र : तालनापूर

मार्ग: बडवाणी पासून २७ कि.मी दूर आहे या ठिकाणी भूगर्भातून प्राप्त झालेली भ. मल्लीनाथांची अडीच फुट उंच सातिशय अशी भ. मल्लीनाथांची मूर्ती जैन मंदिरात विराजमान आहे.

आख्यायिका : सन १९९८ मध्ये एका आदिवासी माणसात शेतात नांगर मारताना या मूर्त्या प्राप्त झाल्या. एकूण १३ मूर्त्या उत्खननातून निघाल्या असता ५ मूर्ती दि. जैनास व ८ मूर्ती श्वेतांबर जैनास दिल्या गेल्या. श्वेतांबर व दिंगबर जिन मंदिरात या मूर्त्या विराजमान आहेत व अत्यंत रम्य परिसर आहे. मक्षी - पार्श्वनाथ इ तालनपूर सर्व सुविधांनी धर्मशाळा आहेत.

सुविधा : रोडच्या बाजूनेच सर्व सुविधानी धर्मशाळा आहेत.

इंदौर

मार्ग: सोलापूर इंदोर सडक मार्गे ६०० कि.मी. अंतरावर आहे.जमेर काचीगुडा रेल्वेमार्गावरून इंदोरला जाता येते. इंदोर हे शहर ऐतिहासिक साहित्य आणि राजनिती या मध्ये

महत्त्वपूर्ण आहे. होळकरांच्या राजधानईचे गाव. अनेक भव्य राजवाडे व मंदिरे आहेत. या ठिकाणी एकूण ९ जिमंदिरे असून बस स्टॅंड जवळील जवेरी बागमध्ये शेट हुकूमचंद धर्मशाळा व मंदिर त्याचप्रमाणे तीन मजली कलापूर्ण संपूर्ण काच काम केलेले . ८० वर्षे जुने भव्य असे काच जिनमंदिर आहे. मल्हारगंज आणि इंद्रभुवन येथे जिनमंदिर आहेत.

गोमटगिरी इंदोर शहरापासून ५ कि.मी. अंतरावर एका लहान पहाडावर हे क्षेत्र नवनिर्मित गोमटगिरी राष्ट्रसंत आचार्य विद्यानंदजी यांच्या प्रेरणेने सन १९८१ मध्ये विकसित झाले. अत्यंत सुबक बांधकाम करून त्यामध्ये भ. बाहुबलीची २१ फुटनट मनोरम प्रतिमा व दोन्ही बाजूस २४ तीर्थकरांचे जिनालय निर्मिले आहेत. या ठिकाणी आचार्य शांतीसागर महाराजांची मूर्ती आहे. सरस्वती भवन, त्यागी निवास, चिकित्सालय, विद्यालय, वृद्धाश्रम अशा संस्था परिसरात आहेत.

सुविधा: इंदोर येथे सरशेट हुकूमचंद यांची भव्य अशी तीन मजली धर्मशाळा बस्टॅंडच्या बाजूलाच आहे. सर्व सोयीनी युक्त आहे.

सिध्दक्षेत्र : उज्जैन

मार्ग: इंदोर पासून सडकमार्गे ८० कि.मी. व रेल्वे मार्गे अनेक ठिकाणापासून उज्जैनला जाता येते.

उज्जैन हे ऐतिहासिक आणि पौराणिक शहर. सिप्रा नदी किनारी वसलेले आहे. सिप्रा नदीकाठी हिंदुच्या १२ ज्योतिर्लिंगापैकी महाकालेश्वर हे मंदिर अत्यंत जुने व भव्य आहे. शहरातील जयसिंगपूर मोहल्यात प्राचीन दि. जैन मंदिर असून त्या ठिकाणी खंडीत मूर्तीचे संग्रहालय व अनेक जैन मूर्त्या मंदिरात ठेवलेल्या आहेत. असे म्हणतात. आचार्य भद्रबाहुच्या काळामध्ये मोठा दुष्काळ पडला असता काही दिंगबर मुनीनी जैन व्रत शिथिल केल्याने त्यांनी वस्त्र धारण केले त्यामुळे श्वेतांबर सांप्रदाय निर्माण झाला. या ठिकाणावरून न केवलमुनी अभयघोष यांना मोक्ष प्राप्ती झाल्याने हे सिध्द क्षेत्र आहे. राहण्याची सोय आहे.